

Г. М. ШОВКОПЛЯС

ЗНАКИ НА ДРЕВНЬОРУСЬКОМУ ПОСУДІ З КИЄВА

Серед речових пам'яток, що зустрічаються при археологічних дослідженнях древньоруських міст, найбільшу групу становлять різноманітні керамічні вироби, головним чином глиняний посуд. Одне з перших місць за кількістю таких знахідок займає стародавній Київ.

Цікавою особливістю древньоруського глиняного гончарного посуду є різноманітні рельєфні знаки, спеціально нанесені на денця деякої частини посудин. Вони вже давно привертають увагу дослідників¹. В Київському державному історичному музеї зберігається велика кількість посудин з такими знаками.

Однією з перших робіт, присвячених глиняному посуду зі знаками, що знаходяться в збірці музею, була стаття В. Є. Козловської². Вивчивши матеріали, знайдені на Київщині, Полтавщині та Волині, автор статті відзначає, що посуд зі знаками становить в колекції глиняного посуду в цілому незначний процент.

Така ж незначна кількість посуду із знаками характерна і для керамічних матеріалів, одержаних під час археологічних досліджень інших древньоруських міст. А. А. Мансуров, наприклад, вивчивши керамічні матеріали з Старої Рязані і древнього Пронська, відмічав, що лише близько 1% посуду має на денцях рельєфні знаки, які він називав клеймами³. На це ж вказує також О. Л. Монгайт⁴ для Старої Рязані. Подібне співвідношення посудин із знаками і без них характерне і для древнього Новгороду, про що свідчать дослідження післявоєнних років, здійснені у великих масштабах радянськими археологами⁵.

Значно більший процент посудин, на яких є знаки, відзначений для найдавнішої території Києва — для Старокиївської гори. Так, наприклад, з 410 денець, що походять з розкопок 1936 р. на Володимирській вулиці, № 2, знаки виявлені на 47, а з 187 денець з розкопок 1937 р. — на 27. Досить значна кількість посудин з різноманітними зна-

¹ Н. Беляшевский, Раскопки на Княжей горе в 1891 г., «Киевская Старина», январь 1892 г., стор. 35; В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, «Материалы по археологии России», № 28, СПб, 1902, стор. 110—114.

² В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, Науковий збірник за рік 1926, К., 1926, стор. 7.

³ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, СА, № 8, 1946, стор. 293.

⁴ А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 119.

⁵ А. В. Арциховский, Раскопки на Славне в Новгороде, МИА, № 11, 1949, стор. 137; Г. П. Смирнова, Опыт классификации керамики древнего Новгорода, МИА, № 55, 1956, стор. 247—248.

ками (близько 200) характерна також для Вщижа⁶, але і тут позначений посуд становить не більше 5%⁷.

Асортимент глиняних посудин із знаками в Києві, як і в інших містах, був різноманітним і не обмежувався якимись певними їх типами або формами. Серед цього посуду можна назвати горщики різних форм: без ручок, з однією ручкою, а також з деякими відмінностями вінець, посудини так званого київського типу з своєрідними ручками з двох боків, чашки (часто з довгою ручкою), глечики та ін. (табл. I, 1—8).

Дана робота має своїм завданням публікацію і характеристику знаків на 232 глиняних посудинах, які походять з різних місць стародавнього Києва і зберігаються тепер в Київському державному історичному музеї. Переважна більшість їх не опублікована⁸. Ставиться також завдання пов'язати посудини із знаками з певними районами території стародавнього міста⁹.

Перш ніж перейти до характеристики знаків, слід коротко зупинитись на питанні про їх назву і призначення. Різні дослідники називають ці знаки «клеймами» або «таврами». З цього погляду цікавою є спроба розчленувати різноманітні зображення на цеглинах, в свій час запропонована І. М. Хозеровим. Він пропонував всі заглиблені зображення називати клеймами, а рельєфні — знаками¹⁰. До числа клейм на посуді відносяться, як відомо, зображення на ручках античних посудин (амфор). До числа ж знаків, на нашу думку, слід віднести рельєфні зображення на денцях древньоруського посуду, зокрема київського.

Переважає більшість знаків на київських посудинах має вигляд різноманітних комбінацій з колом. Це одне чи кілька концентричних кіл, коло з хрестом або геометричними фігурами всередині. Зустрічаються також різновидності так званого князівського знака, знаки у вигляді хреста, колеса, сітки, різних геометричних фігур, зображень тварин та ін.

Спинимось коротко на характеристиці знаків. Найраніший знак відомий на посудині так званого курганного типу IX—X ст. Вона була знайдена В. В. Хвойкою на Подолі (табл. I, 3)¹¹. Знак має вигляд кола з вписаним хрестом (табл. VIII, 14). Більшість посудин із знаками відноситься переважно до XI—XIII ст.

Найбільша кількість посуду з знаками була виявлена при дослідженнях на Старокиївській горі. Перші знахідки такого посуду походять з розкопок В. В. Хвойки на колишній садибі Петровського (вул. Володимирська, № 2) в 1907—1908 рр. Серед них збереглися дві посудини київського типу та чашка¹². На одному денці є знак у вигляді кола (табл. III, 3), на двох інших — невеликі виїмки, що утворилися випадково і є відбитками стержнів, на яких був закріплений диск гончарного круга (табл. III, 1, 2). Такі ж відбитки є і на денцях посудин з інших пунктів та розкопок, наприклад, з розкопок 1911 р. на

⁶ Б. А. Рыбаков, Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж, «По следам древних культур», Древняя Русь, М., 1953, стор. 117, 119.

⁷ Н. В. Тухтина, Средневековые славянские гончарные клейма, Труды Государственного исторического музея, М., 1960, вып. 37, стор. 153.

⁸ В книзі М. К. Каргера «Древний Киев», М.—Л., 1958, опубліковано лише 24 посудини зі знаками з тих, що зберігаються в музеї.

⁹ В публікації подаються таблиці денць із знаками з зазначенням місць, де вони були виявлені.

¹⁰ І. М. Хозеров, Знаки и клейма кирпичей Смоленских памятников зодчества древнейшего периода, Научные известия Смоленского государственного университета, т. V, в. 3, Смоленск, 1929, стор. 168.

¹¹ Київський історичний музей (далі — КІМ), колекція в-4552/146.

¹² КІМ, колекція в-3518, в-3539, в-4552/83.

вул. Володимирська, № 2 (табл. III, 4) та 1940 р. на Киселівці (табл. VII, 29).

11 донець посудин зі знаками є в колекції матеріалів з розкопок Д. Мілеєва в 1911 р. на садибі Десятинної церкви (вул. Володимирська, № 2)¹³. Особливо цікаві чотири знаки, що зображають різні ва-

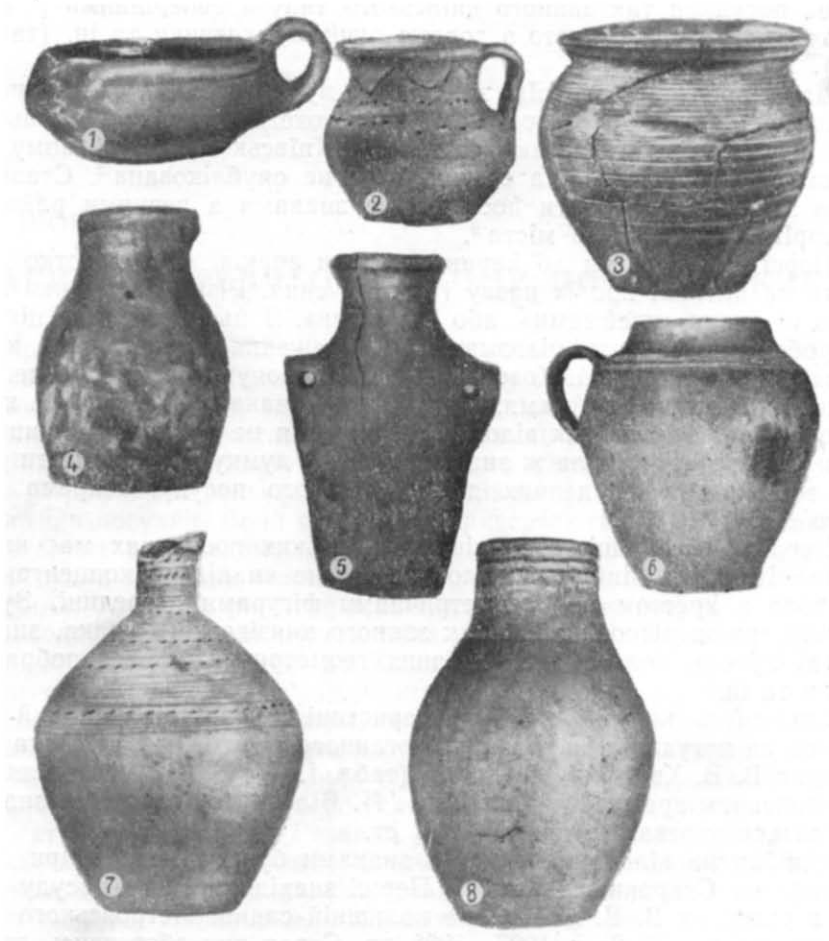

Табл. I.

1, 6 — вул. Володимирська, № 2; 2, 5 — Київ; 3 — Поділ; 4 — вул. Ірининська; 7 — Сирець;
8 — Києво-Печерська Лавра.

ріанти князівського знака (табл. III, 5—8). На денцях решти посудин знаки мають вигляд одного чи двох концентричних кіл, кола з одним чи кількома діаметрами та інших геометричних фігур (табл. III, 9—14)¹⁴.

74 посудини зі знаками походять з розкопок Київської археологічної експедиції 1936 та 1937 рр., очолюваної Т. М. Мовчанівським.

Знаки з розкопок 1936 р. мають вигляд одного чи двох концентричних кіл, кіл з вписаними радіусами і діаметрами та інших геометричних фігур (табл. II, 1—7, 9—19, 24—36, табл. III, 15—25). Зустрі-

¹³ КІМ, колекція в-21.

¹⁴ Зображення одного знака у вигляді колеса з розкопок Д. Мілеєва збереглося в фотоархіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, № 624/25.

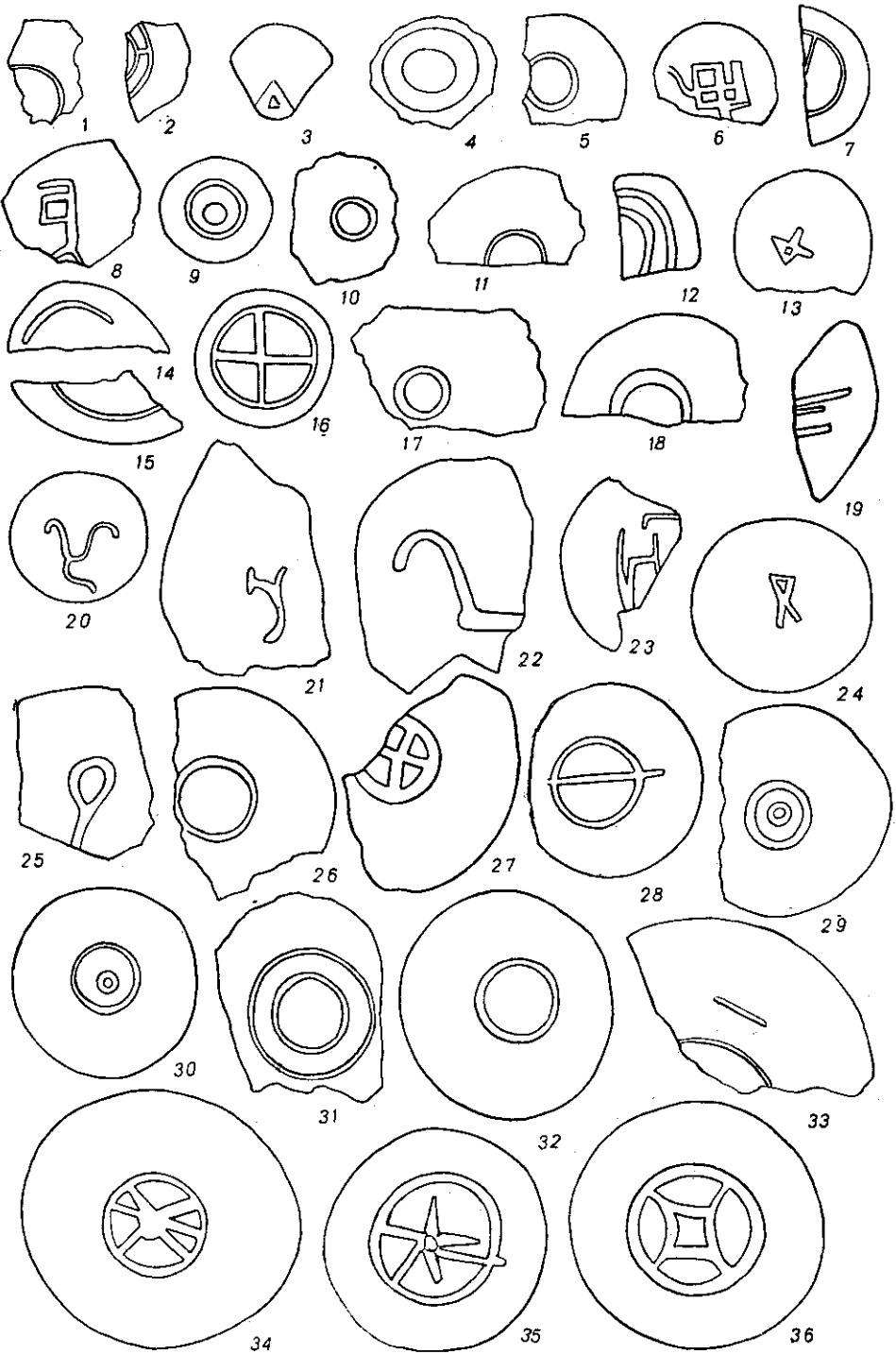

Табл. II.

1-36 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.).

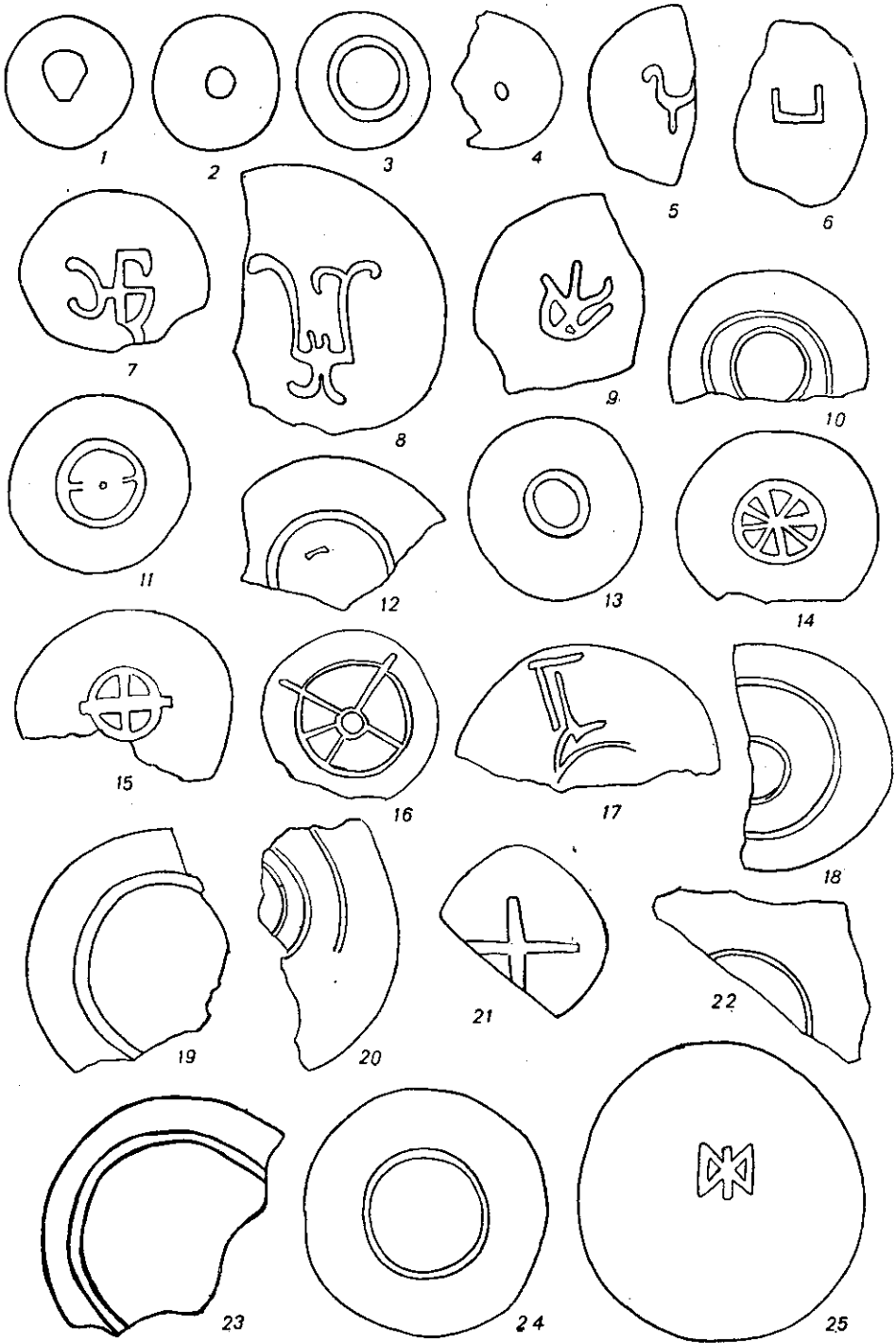

Табл. III.

1—3 — вул. Володимирська, № 2 (В. В. Хвойка); 4—14 — вул. Володимирська, № 2 (1911 р.);
 15—25 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.).

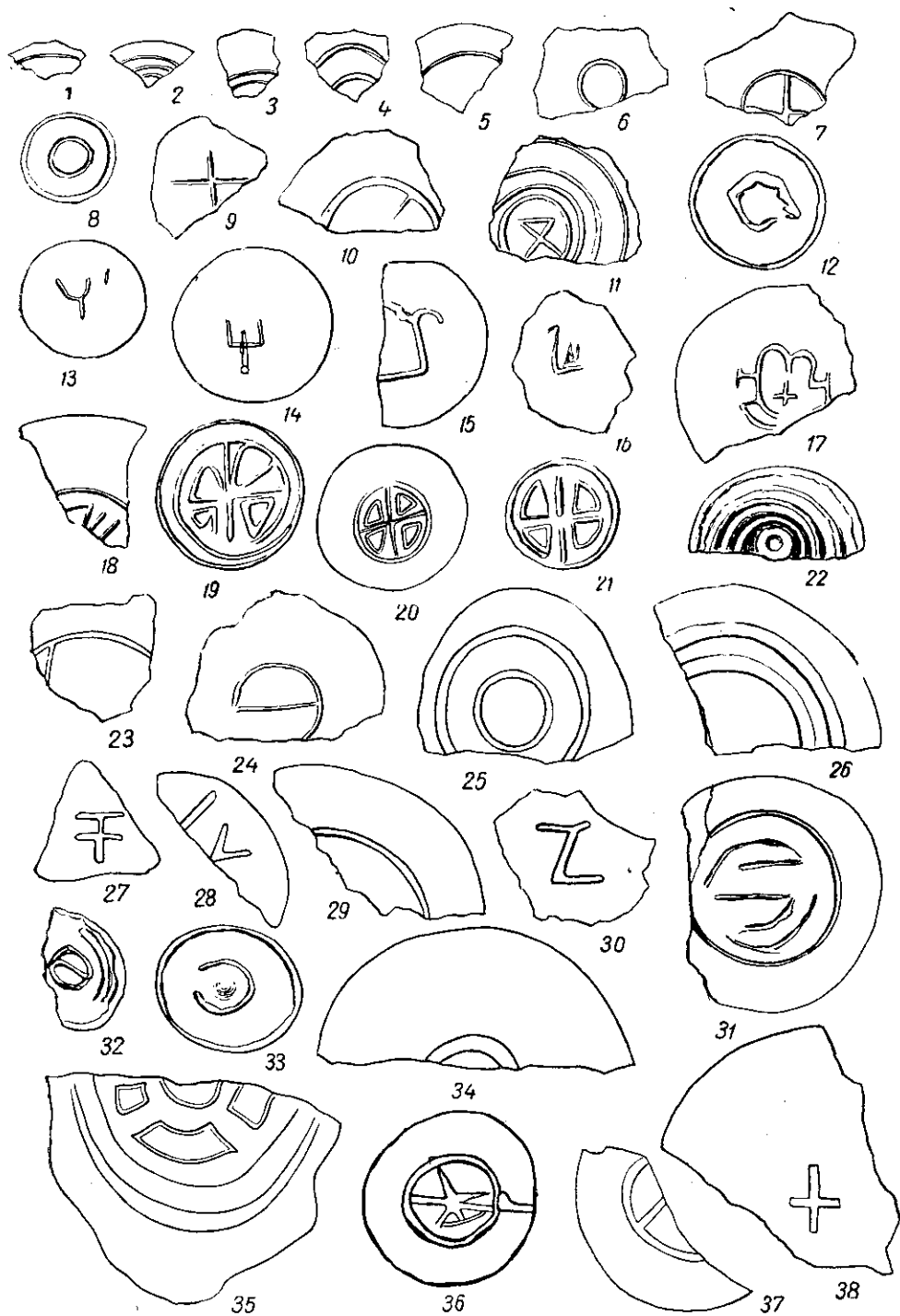

Табл. IV.

1-26, 31 — вул. Володимирська, № 2 (1937 р.); 27-30 — вул. Володимирська, № 2 (1938 р.); 32-34 — вул. Володимирська, № 2 (1939 р.); 35-36 — вул. Володимирська, № 2 (1936 р.); 37, 38 — Гора Киселівка (1928 р.).

чаються зображення князівського знака (табл. II, 20—23), ключа (табл. II, 8)¹⁵. Серед знаків з розкопок 1937 р. є знаки у вигляді одного, двох та трьох концентричних кіл, кіл з вписаними перехрещеними діаметрами і радіусом та інших фігур (табл. IV, 1—10, 12, 22—26, 31).

Особливо цікаві чотири ідентичних знаки у вигляді широкого хреста, обрамованого двома концентричними колами (табл. IV, 18—21), чотирьох концентричних кіл з вписаним знаком «X» (табл. IV, 11)¹⁶, а також чотири князівські знаки (табл. IV, 13—16) та знак у вигляді загадкової фігури (табл. IV, 17)¹⁷.

З розкопок Київської експедиції 1938 р., проведеної під керівництвом М. К. Каргера, збереглися чотири знаки, один з яких має вигляд кола, а три — інших геометричних фігур (табл. IV, 27—30)¹⁸. У 1939 р. знайдено три знаки у вигляді кола та двох концентричних кіл (табл. IV, 32—34)¹⁹.

Кілька знаків походить з розкопок на Десятинному пров. В 1914 р. там виявлено денце посудини, на якому знак має вигляд шести концентричних кіл (табл. V, 28), а на денці, знайденому там же в 1926 р., знак має вигляд кола (табл. V, 7)²⁰. З розкопок на колишній садибі Слюсаревського (Десятинний пров., № 8), здійснених під керівництвом М. К. Каргера в 1939 р., збереглося сім знаків у вигляді кола, двох концентричних кіл, кола з діаметром та радіусами та інших фігур (табл. V, 1—6; 29). Один знак у вигляді двох концентричних кіл (табл. V, 8) знайдено в 1946 р. на Десятинному пров. № 10²¹.

На посудинах, виявлених під час розкопок на колишній садибі Трубецького (вул. Володимирська, № 1), проведених в 1926—1927 рр. під керівництвом С. С. Гамченка, є п'ять знаків²². Два ідентичні з них мають вигляд кола з п'ятьма радіусами (табл. VI, 1—2)²³, інші — одного та двох концентричних кіл (табл. VI, 3, 4, 5). З розкопок 1946 р., очолюваних М. К. Каргером, збереглися п'ять денець зі знаками у вигляді кола, кола з п'ятьма радіусами, розетки, двох концентричних кіл та кола з вписаною в нього якоюсь нечіткою геометричною фігурою (табл. VI, 6—10).

Два знаки з розкопок 1946 р. по вул. Володимирській, № 7, мають вигляд кола з вписаним в нього хрестом та кола з двома радіусами (табл. VI, 11—12)²⁴.

По вул. Володимирській, № 7/9, у 1955 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова знайдено 14 посудин із знаками, що зображають коло та його різні комбінації з іншими фігурами — з хрестом всередині, з вписаною чотирикутною геометричною фігурою, в яку, в свою чергу, вписане невеличке коло з сіткою всередині, а також два концентричні кола (табл. VI, 13—26). Крім того, з цих розкопок опубліковано вісім знаків у вигляді кола, двох концентричних кіл, князівського знака, хреста та пальметки²⁵.

¹⁵ КІМ, колекція в-8. На табл. IV, 35, 36 подані ще два знаки з цих розкопок у вигляді кола та двох концентричних кіл з різними фігурами всередині, зображення яких збереглося в шоденнику Київської експедиції 1936 р. (див. науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 20, стор. 122; ф. 20, № 38, стор. 31).

¹⁶ Ідентичний йому знак був знайдений на Киселівці в 1932 р. (див. табл. VII, 40).

¹⁷ КІМ, колекція в-9.

¹⁸ КІМ, колекція в-10.

¹⁹ КІМ, колекція в-11.

²⁰ КІМ, колекції в-4552/499, в-4552/512.

²¹ КІМ, колекції в-11, в-6.

²² КІМ, колекція в-20.

²³ Ще три ідентичні знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2, в 1936 р. (табл. II, 27), на вул. Велико-Житомирській в 1946 р. (табл. V, 21) і на вул. Володимирській, № 1, в 1946 р. (табл. VI, 6).

²⁴ КІМ, колекція в-6.

²⁵ В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 р., Археологія, т. 10, К., 1958, стор. 133, табл. III.

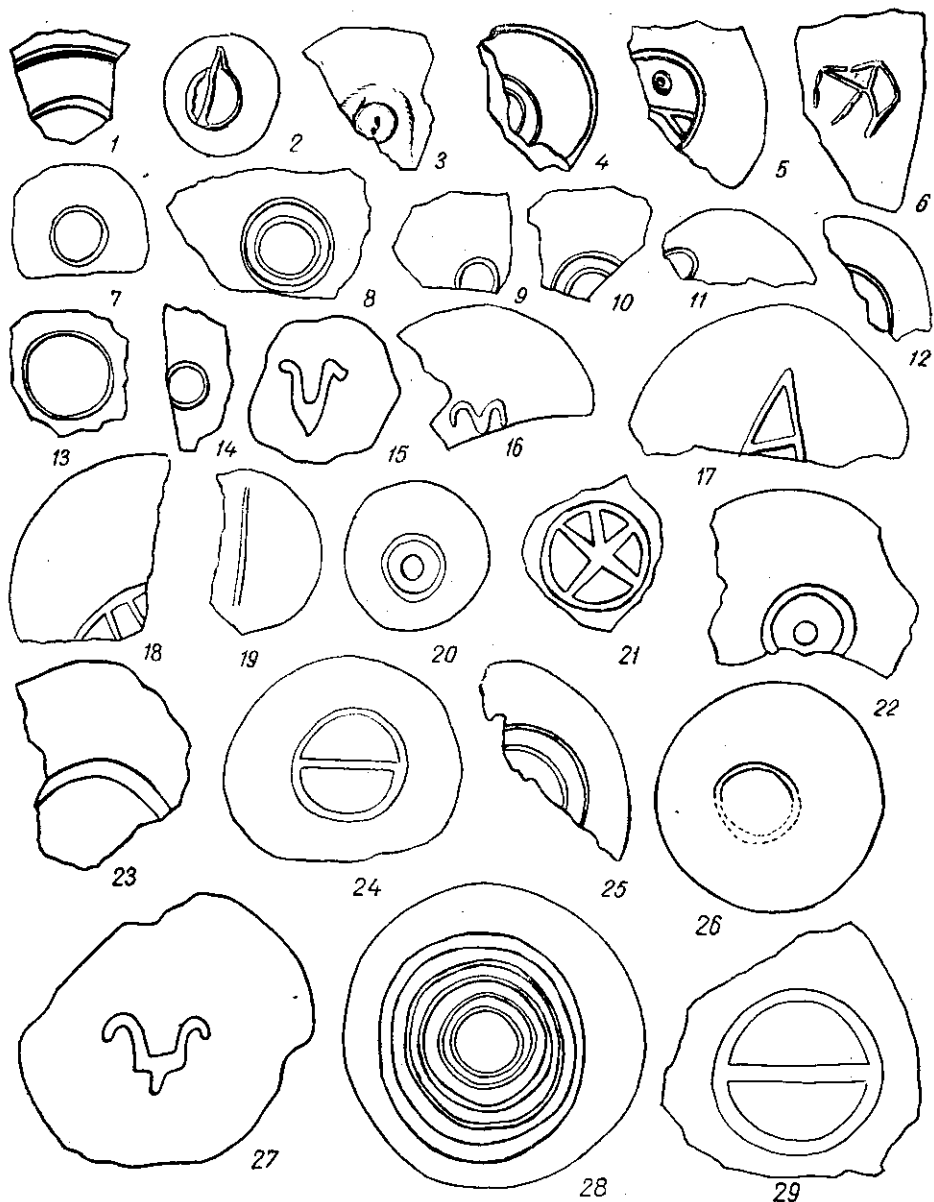

Табл. V.

1—6, 29 — Десятинний пров., № 8 (1939 р.); 7 — Десятинний пров. (1926 р.); 8 — Десятинний пров., № 10 (1946 р.); 9—17, 27 — вул. Десятинна, № 4 (1938 р.); 18—19 — вул. Десятинна, № 4 (1940 р.); 28 — Десятинний пров.; 20—25 — вул. Велико-Житомирська (1946 р.); 26 — вул. Героїв революції (1904 р.).

З випадкових знахідок по вул. Володимирській є денце з зображенням відрізка прямої лінії (табл. VIII, 11)²⁶.

З садиби по вул. Велико-Житомирській, № 4 (розкопки 1946 р.), є шість денців із знаками. На них зображені кола з діаметром і п'ятьма радіусами та два концентричні кола (табл. V, 20—25)²⁷.

На території колишнього Михайлівського монастиря (вул. Деся-

²⁶ КІМ, колекція в-4552/500.

²⁷ Вісім знаків з цих розкопок опубліковані, але в музеї вони не зберігаються. Див. М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 178, рис. 130; КІМ, колекція в-6.

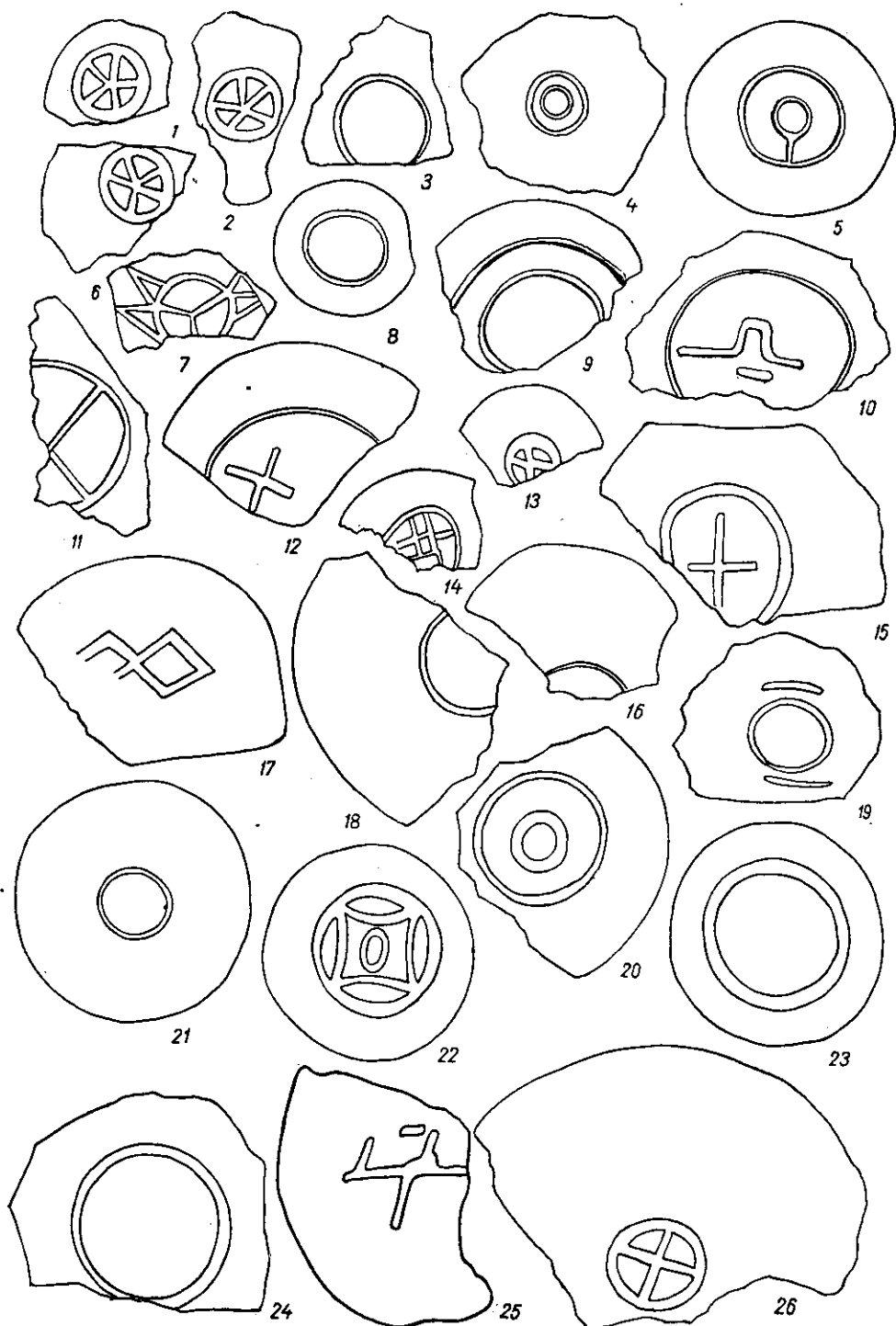

Табл. VI.

1-5 — вул. Володимирська, № 1 (1926—1927 рр.); 6-10 — вул. Володимирська, № 1 (1946 р.); 11-12 — вул. Володимирська, № 7 (1946 р.); 13-26 — вул. Володимирська, № 7/9 (1955 р.).

тинна, № 4) під час досліджень В. В. Хвойки в 1904 р. знайдене денце посудини з зображенням кола (табл. V, 26). В 1938 р. М. К. Каргером виявлені денця посудин у вигляді зображення князівського знака, знака, подібного до літери «А», одного та двох концентричних кіл (табл. V, 9—17, 27)²⁸.

Сім знаків з цієї території мають зображенням літеру «Х», коло, два концентричних кола, князівський знак та коло з фігурою всередині, подібну до літери «Ф» (опубліковані)²⁹.

З розкопок 1940 р. походять два знаки, один у вигляді геометричної фігури, другий — прямої лінії (табл. V, 18, 19).

В районі Софійського собору (колишня садиба Єсикорського) в 1885 р. знайдене денце посудини з зображенням відрізка прямої лінії (табл. VIII, 15)³⁰.

Серед випадкових знахідок з різних районів старої частини міста є денце із знаком у вигляді трьох паралельних прямих ліній, з маленьким кружечком на середній з них (1926 р., вул. Ірининська, табл. VIII, 16)³¹. На посудині з Підвального пров. є знак у вигляді розділеного на дві частини прямокутника (табл. VIII, 12), з району Львівської площі (Кудрявець, 1896 р.) — двох концентричних кіл з хрестом всередині (табл. VIII, 18)³².

Друге місце, після Старокнівської гори, по кількості знайденого посуду із знаками займає гора Киселівка. Цікаві різноманітні знаки є на посудинах, знайдених В. В. Хвойкою в 1897 р. Це — хрести, п'ятикутна і шестикутна зірки, шестикутник, колесо, сітка, тварина в стрімку русі та ін. (табл. VII, 1—12)³³.

З розвідкових розкопок А. А. Пюнтковського 1928 р. збереглися два уламки денць посудин. На одному з них зображено коло з діаметром, а на другому, вкритому темно-зеленою поливою, — хрест (табл. IV, 37, 38)³⁴.

14 знаків є серед матеріалів експедиції Київського історичного музею 1932 р., проведеної під керівництвом С. С. Магури³⁵. Вони мають вигляд кола, двох концентричних кіл, кола з радіусом, кола з перехрещеними діаметрами, чотирьох концентричних кіл з вписаним знаком — «Х», маленького кола з відрізком прямої лінії під ним (табл. VII, 34—42, 49—51) та двох ідентичних знаків, що зображують овал з діаметрами (табл. VII, 43, 44). З археологічних розкопок музею в 1939 р. (керівник І. В. Бондар) походять чотири знаки — у вигляді хреста, двох концентричних кіл, пальметки та діаметра (табл. VII, 45—48)³⁶.

Найбільша кількість знаків (23) виявлена на денцях посудин з гори Киселівки під час експедиції Київського історичного музею в 1940 р. (керівник В. Є. Козловська)³⁷. Вони зображують коло, коло з вписаним у нього хрестом та діаметрами, два та три концентричні кола і хрест, прямокутні фігури з кількома прямими лініями, що перетинаються всередині, відрізок прямої лінії (табл. VII, 13—21, 26—28,

²⁸ КІМ, колекція в-15.

²⁹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 38, рис. 27.

³⁰ КІМ, колекція в-4552.

³¹ КІМ, колекція в-3517.

³² КІМ, колекція в-4552. З цього ж району Обсерваторного пров. походять дві посудини так званого київського типу. Знаками на їх денцях є зображення тварин та кола з хрестом всередині (табл. VIII, 20, 21). Див. Т. Кибальчич, Уничтожение Ярославова вала в Киеве, газ. «Жизнь и искусство», № 236, 1895, стор. 4, табл. 2, рис. 16, 19.

³³ КІМ, Інвентарна книга негативів, № 376.

³⁴ КІМ, колекції в-2050/187, в-2050/188.

³⁵ КІМ, колекція в-12.

³⁶ КІМ, колекція в-13.

³⁷ КІМ, колекція в-14.

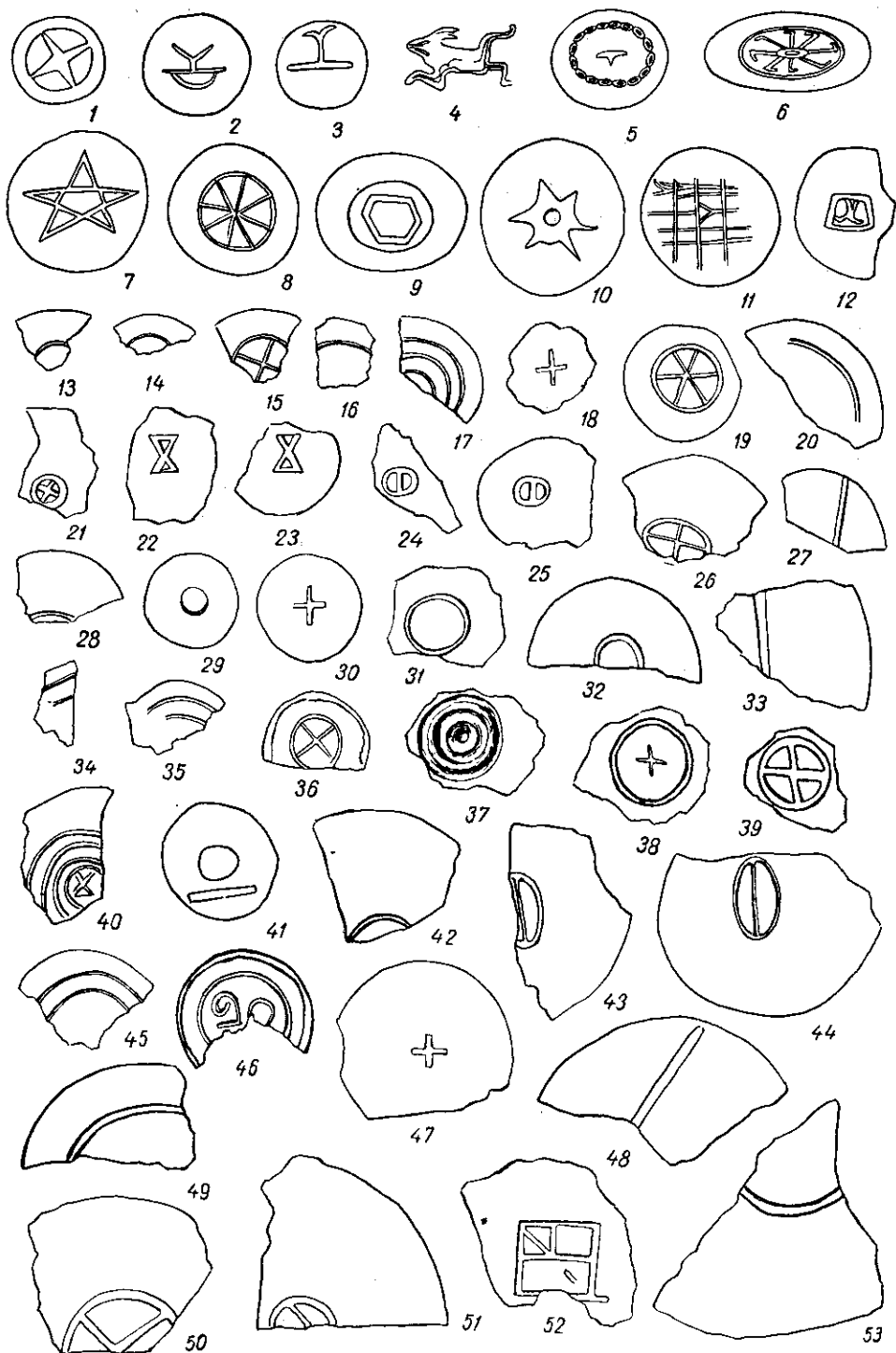

Табл. VII.

1-12 — Гора Киселівка (1897 р.); 13-33, 52, 53 — Гора Киселівка (1940 р.); 34-44, 49-51 — Гора Киселівка (1932 р.); 45-48 — Гора Киселівка (1932 р.).

30—33, 52, 53). Зустрінуто два ідентичні знаки, подібні до римської цифри «Х» (табл. VII, 22, 23)³⁸, та два ідентичні знаки у вигляді маленького кола з діаметром (табл. VII, 24, 25)³⁹.

Цікаво відзначити, що на відміну від інших районів Києва, на Киселівці не знайдено жодної посудини з зображенням князівського знака⁴⁰.

Невелика група знаків походить з різних пунктів Подола. В ряді випадків більш точні місця їх походження встановити неможливо. Так, із збірки В. В. Хвойки походять шість знаків. На трьох з них зображені складні комбінації кіл та багатьох прямих ліній, що сходяться до центра і разом нагадують фігури у вигляді коліс (табл. VIII, 4—6), на інших — хрест з загнутими кінцями (табл. VIII, 2), пальметка, вписана в коло (табл. VIII, 3), невеличке коло з кількома відростками (табл. VIII, 1)⁴¹.

На вул. Нижньому валу знайдена посудина зі знаком у вигляді половини кола з двома відростками від центра (табл. VIII, 10)⁴², що нагадує знак на посудині з Киселівки (табл. VII, 2). Знак, подібний до кола, є на денці білоглиняного світильника, знайденого на Червоній площі в садибі колишнього Братського монастиря в 1937 р. (табл. VIII, 19)⁴³.

Оригінальне зображення у вигляді князівського знака з роздвоєними і загнутими в різні сторони кінцями є на денці посудини, знайденої на вул. Набережно-Микільській в 1959 р. (табл. VIII, 9)⁴⁴.

На Сирці в 1937 р. І. М. Самойловським був знайдений вузькогорлий, білого кольору глиняний глечик (табл. I, 7) з зображенням князівського знака на денці (табл. VIII, 8)⁴⁵.

З гори Шекавиці походить посудина так званого київського типу з зображенням на денці кола з діаметром (табл. VIII, 13)⁴⁶.

З матеріалів розкопок могильника на околиці міста — Пронівщині, — проведених в 1913—1915 рр. А. Ертелем, в музеї є денце посудини зі знаком у вигляді широколопасного хреста, вписаного у два концентричні кола (табл. VIII, 25)⁴⁷.

На двох голосниках XI ст., що походять з Києво-Печерської Лаври (табл. I, 8), є знаки у вигляді кола з хрестом всередині та зигзага (табл. VIII, 23, 24)⁴⁸.

³⁸ Ідентичний їм знак було знайдено на вул. Володимирській, № 2, в 1936 р. (табл. II, 24).

³⁹ Два знаки на денцях посудин у вигляді колес були знайдені на Киселівці в 1948 р. під час розкопок, проведених експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича. Див. В. А. Богусевич, Розкопки на Киселівці в 1948 р., Археологічні пам'ятки, т. III, К., 1950, стор. 71, табл. 1, 2, 7. Два знаки з Киселівки, що не збереглися в колекції музею, опубліковані В. Є. Козловською. Див. «Таврований посуд слов'янської доби», рис. 9, 17.

⁴⁰ Зображення так званого князівського знака з Киселівки відоме лише на одній ливарній формочці. Див. Г. М. Шовкопляс, Археологічні пам'ятки гори Киселівки, Праці Київського державного історичного музею, в. I, К., 1958, стор. 143, табл. 4.

⁴¹ КІМ, Інвентарна книга негативів № 377. Ще одна посудина з Подола зі знаком на дні була опублікована В. Є. Козловською. Див. «Таврований посуд слов'янської доби», рис. 15.

⁴² КІМ, колекція в-316.

⁴³ КІМ, колекція в-4552/148.

⁴⁴ КІМ, в-4552/501. Амфора і горщик з князівськими знаками на денцях були виявлені при розкопках на Подолі в 1950 р., здійснених експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Богусевича. Див. В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 48.

⁴⁵ КІМ, колекція в-4552/152. Посудина з князівським знаком була знайдена також на горі Дитинці. Див. В. Є. Козловська, Розкопки року 1930 у Києві на горі Дитинці, Хроніка археології та мистецтва, ч. III, К., 1931, стор. 51.

⁴⁶ КІМ, колекція в-3479.

⁴⁷ КІМ, колекція в-4552/503.

⁴⁸ КІМ, колекція в-1150. З Києво-Печерської Лаври походять ще п'ять знаків на голосниках, які не збереглися, але були опубліковані (див. В. Гезе, Заметки о некоторых киевских древностях, Записки Русского археологического общества, т. XII,

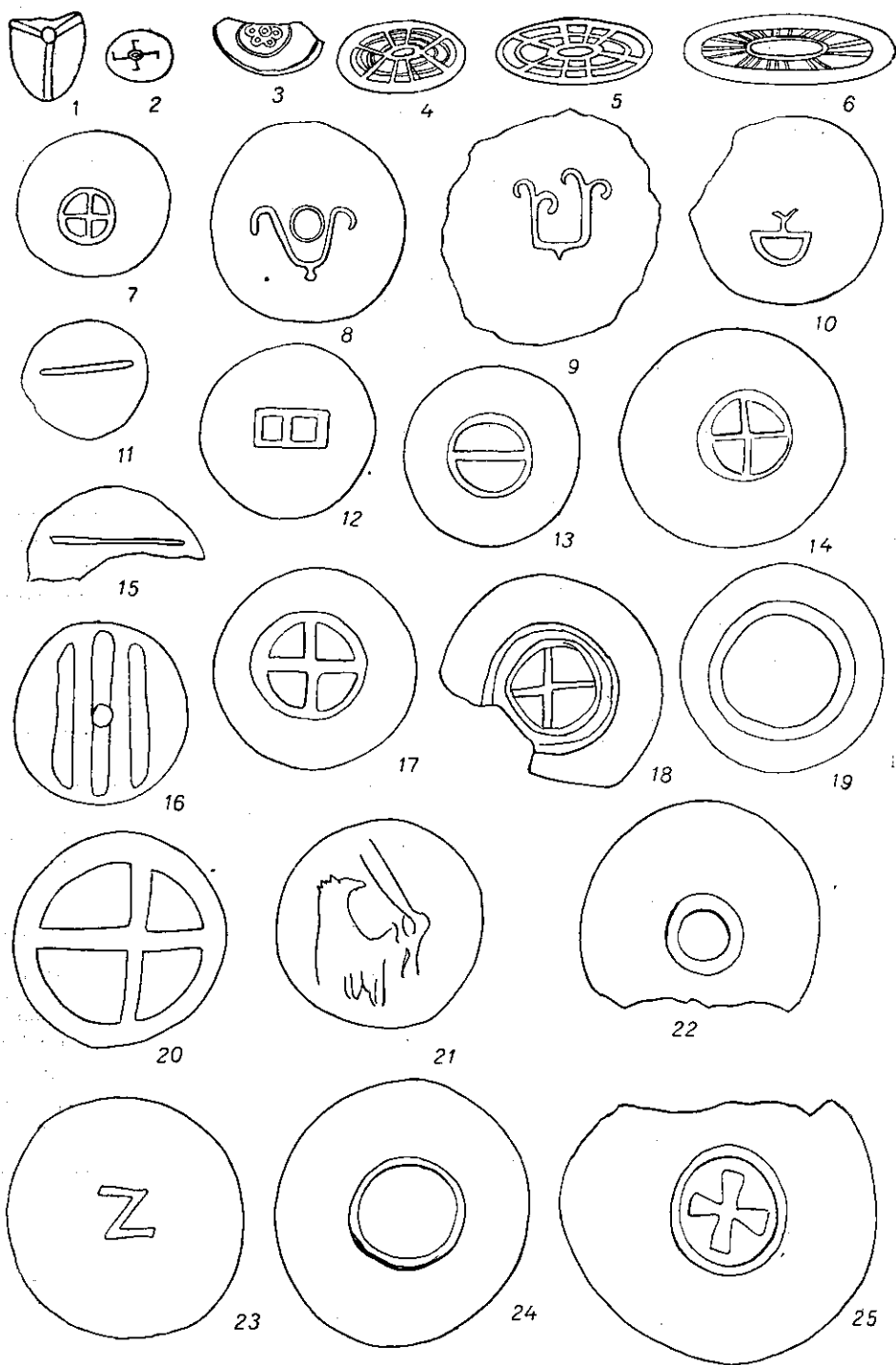

Табл. VIII.

1—6, 14 — Поділ; 7, 17, 22 — Київ; 8 — Сирець (1937 р.); 9 — Набережно-Микільська (1959 р.); 10 — вул. Нижній вал; 11 — вул. Володимирська; 12 — Підвальний пров.; 13 — Щекавиця; 15 — район Софійського собору (1885 р.); 16 — вул. Ірининська (1926 р.); 18 — Кудрявець (1896 р.); 19 — Братський монастир (1937 р.); 20—21 — Обсерваторний пров. (1895 р.); 23, 24 — Києво-Печерська Лавра; 25 — Провіщина.

Кілька посудин із знаками з Києва за станом документації не можуть бути зв'язані з якимись певними його пунктами. На денцях посудини так званого київського типу та кухлика з ручкою (табл. I, 2, 5) зображені знаки у вигляді кола з двома діаметрами (табл. VIII, 7, 17), а на третьому денці є два концентричні кола (табл. VIII, 22)⁴⁹.

На денцях посуду з окремих древньоруських міст були деякі специфічні для них знаки. Наприклад, в Старій Рязані зображували різні ключі⁵⁰, а у Києві — різні варіанти князівського знака (понад 20 екземплярів). Чотири дуже подібних найпростіших князівських знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2 (в 1911, 1936, 1937 рр.) та вул. Десятинній, № 4 (в 1938 р.) (див. табл. III, 5, табл. II, 22, табл. IV, 15, табл. V, 27).

Питання про спосіб нанесення знаків на денця посудин ще остаточно не розв'язане. Найімовірніше, що їх заглиблене зображення вирізалось в центрі круглої підставки, на якій формувалось денце посудини. Підставок у кожного гончаря могло бути по кілька як з матрицями знаків, так і без них. Кожен гончар міг виготовляти посуд з різними знаками. Треба було лише змінювати підставки під денця посудин з різними зображеннями знаків. Такі підставки разом з гончарним кругом знайдені недавно в Новгороді в культурному шарі XI — початку XII ст.⁵¹ Це підтверджують також етнографічні матеріали дореволюційного часу, зокрема з с. Рогачова Московської області⁵². За розмірами підставка відповідала денцю тієї посудини, яка виготовлялась на ній. Проте інколи бувало, що підставка виявлялась дещо меншою за розмірами, ніж денце посудини, і тоді на денці утворювались закраїни, що виступали над площиною денця. До початку формовки поверхня підставки посипалась піском або попелом, чим запобігалось пошкодження знака при зніманні посуду з гончарного круга.

Питання про призначення знаків на посуді уже давно цікавить дослідників. Поширення їх основних типів, наприклад різних варіантів хреста і кола, як на Русі, так і в інших слов'янських землях, зокрема в Польщі та Чехословаччині, дало підставу для різних припущень. Так, К. П. Тишкевич висловлював думку про їх символічне значення⁵³. Значення релігійних символів цим знакам надавав дослідник Гніздовських курганів під Смоленськом В. І. Сизов⁵⁴. Культурного значення надавали їм Н. В. Тухтіна⁵⁵ і чеський дослідник Б. Полла⁵⁶. За різновидність орнаменту вважав знаки румунський археолог К. Горедт⁵⁷.

Заперечуючи К. П. Тишкевичу, А. Котляревський вважав їх фаб-

новая серия, СПб, 1901, стор. 194, рис. 39), чотири знаки на голосниках відомі з Софійського собору (див. М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 465, рис. 131).

⁴⁹ КІМ, колекції в-1114, в-3552/504. Одне денце посудини з Києва зі знаком у вигляді колеса опубліковане В. Є. Козловською у «Таврованому посуді слов'янської доби», рис. 7. В роботі М. К. Каргера «Древний Киев», рис. 108—124, зображено 132 знаки з Києва, без вказівок конкретних пунктів їх знахідок в межах міста (решту з них визначено).

⁵⁰ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма (стор. 294, табл. I); А. Л. Монгайт, Старая Рязань, стор. 118, рис. 80.

⁵¹ А. А. Бобринский, Гончары-пидыбляне, «Советская археология», 1959, № 1, стор. 240.

⁵² Н. Смирнов, Живая старина, Записки отделения русской и славянской археологии, т. VII, в. I, СПб, 1905.

⁵³ К. П. Тышкевич, Свищовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина, Древности, Труды Московского археологического общества, т. I, М., 1865, стор. 120—121.

⁵⁴ В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, стор. 111—112.

⁵⁵ Н. В. Тухтина, Средневековые славянские гончарные клейма, стор. 154—155.

⁵⁶ B. Polla, Strednovecká Zaniťnutá osada na spiši (Zaluzany), Archeologica slovacca, Fontes, t. IV, Bratislava, 1962, стор. 102—105.

⁵⁷ К. Горедт, Славянская керамика Трансильвании (Studii și cercetari de istorie veche, Academiei Republicii Populare Române, an II), Bucuresti, 1951, стор. 210.

ричними знаками і знаками власності⁵⁸. Виступаючи проти припущення В. І. Сизова про символічно-релігійне значення знаків на посуді, В. Є. Козловська вважала можливим прийняти їх за клейма гончарів. При цьому вона припускала, що клейма мали тільки кращі майстри і клеймували вони не весь посуд⁵⁹. Але таке припущення викликає сумнів, бо далеко не завжди знаки зустрічаються на посуді кращого ґатунку, а часто навіть, навпаки, вони є і на недбало виготовленому посуді. До того ж, наприклад, під час згадуваних вже розкопок в 1955 р. на вул. Володимирській, № 7/9, був навіть знайдений скарб золотих і срібних прикрас, що зберігався в недбало виготовленій посудині⁶⁰ з знаком у вигляді кола на дні (табл. VI, 23).

Клеймами ремісників вважав знаки на денцях посуду і А. А. Мансуров. Знаки, на його думку, ставились на глиняному посуді, що йшов на продаж⁶¹. Знаками, якими гончарі мітили свою продукцію, вважає їх М. П. Кучера⁶².

Б. О. Рибаків, визначаючи знаки на денцях посуду як клейма ремісників, вважає, що вони були спадковими і що їх зображення з покоління в покоління ускладнювалося в зв'язку з переходом гончарної справи у спадковість від батька до сина⁶³. До цієї думки приєднується і М. К. Каргер⁶⁴.

Проте закономірного поступового ускладнення знаків на денцях київських посудин простежити не вдається. Навпаки, вивчаючи київські знаки, можна скоріше побачити різноманітні варіанти одного й того ж малюнка, наприклад, двох концентричних кіл, хреста і кола та ін.

Якби знак був клеймом гончара, то повторення його було б досить частим, чого в дійсності, за окремими винятками, не простежується. Всього зустрінуто шість випадків повторень, з них двічі ідентичні знаки були знайдені на вул. Володимирській, № 2, і горі Киселівці.

Можна припустити, що знаки ставились на частині замовлюваного посуду, причому той чи інший знак ставився за бажанням замовника. Посуд, що йшов на продаж, можливо, виготовлявся без таких знаків. Підтвердити це можуть, зокрема, археологічні дослідження в Новгороді. Хоч багато посуду в місті виготовлялося для вивозу, знаки на денцях зустрічаються там рідко. Думку про те, що знаки на посуді були зв'язані з запитом замовників і ставились за їх бажанням, а не були клеймами гончарів, висловлює і чеський дослідник К. Чорногорський⁶⁵.

Знаками власності вважає клейма на посуді О. Л. Монгайт, припускаючи при цьому, що вони походили з релігійної символіки⁶⁶.

В останній час питання про характер знаків на древноруському глиняному посуді всебічно розглянуто в спеціальній статті Р. Л. Розенфельдта. В ній переконливо доводиться, що вони є знаками замовників⁶⁷.

Розглядаючи знаки на денцях посуду як клейма ремісників, Б. О. Рибаків разом з тим не заперечує і того, що ті гончарі в містах

⁵⁸ А. Котляревский, Заметка к статье г. К. П. Тышкевича «О свинцовых оттисках, найденных в реке Буге у Дрогичина», Древности, т. I, стор. 246.

⁵⁹ В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, стор. 9, 14.

⁶⁰ В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 р., стор. 132, рис. 7, 1.

⁶¹ А. А. Мансуров, Старорязанские и пронские гончарные клейма, стор. 29.

⁶² М. П. Кучера, Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска, КСИИ, в. 10, К., 1960, стор. 118.

⁶³ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 181; його ж, Сбыт продукции русских ремесленников в X—XII в., Ученые записки МГУ, в. 93, кн. 1, М., 1946, стор. 71.

⁶⁴ М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 444.

⁶⁵ К. Sernohorský, Keramika a feudalismus, Český lid, Ročník 40, 1953, číslo 1, стор. 21—34.

⁶⁶ А. Л. Монгайт, Рязанская земля, М., 1961, стор. 284—291.

⁶⁷ Р. Л. Розенфельдт, К вопросу о гончарных клеймах, СА, 1963, 2, стор. 121—130.

древньої Русі, які перебували в залежності від князів, виготовляючи посуд для їх двору, ставили князівський знак, тобто знак, який належав замовникові⁶⁸. Такої ж точки зору дотримується і польська дослідниця З. Колос-Шафранська, яка вважає, що серед знаків на посуді є зображення не тільки князівських, але й боярських особистих знаків, оскільки ремісники були залежними не тільки від князів, але й від бояр⁶⁹. Про звичай ставити знаки на посуді для задоволення смаку покупця свідчать і деякі етнографічні матеріали⁷⁰.

Остаточне розв'язання питання про значення знаків на посуді є справою майбутнього. Важливу роль при цьому має відіграти вивчення окремих великих горнів з посудом та порівняння знаків на посуді з різних місцевостей, зокрема древньоруських міст.

Додаток

Таблиця посудин зі знаками з Києва

Місце знахідок посуду зі знаками з музейної колекції	Кількість	Посуд зі знаками, відомий з писемних джерел	Кількість
Володимирська вул., № 2 (садиба Петровського), 1907—1908 рр	3		
Десятинна церква, 1911 р.	11	Архів Інституту археології АН СРСР, Q 624/25.	1
Володимирська вул., № 2, 1936 р.	47	Щоденник Київської археологічної експедиції. Архів Інституту археології АН УРСР	2
Володимирська вул., № 2, 1937 р.	27		
Володимирська вул., № 2, 1938 р.	4		
Володимирська вул., № 2, 1939 р.	3		
Десятинний пров., № 8 (садиба Слюсаревського), 1914 р.	1		
Десятинний пров., 1926 р.	1		
Десятинний пров., № 8 (садиба Слюсаровського); 1939 р.	7		
Десятинний пров., № 10, 1946 р.	1		
Володимирська вул., № 1 (садиба Трубецького), 1926—1927 рр.	5		
Володимирська вул., № 1, 1946 р.	5		
Володимирська вул., № 7, 1946 р.	2		
Володимирська вул., № 7/9, 1955 р.	14	В. К. Гончаров, Археологічні розкопки в Києві у 1955 році, стор. 133, табл. 3.	8

⁶⁸ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, стор. 367.

⁶⁹ Z. Kołos-Szafrańska, Z badań nad znakami garnczarskimi z terenu ziem Polskich, Wiadomości archeologiczne, t. XIX, zeszyt 2—4, Warszawa, 1953.

⁷⁰ Б. А. Куфтин и А. М. Россова, У Гончаров Дмитровского и Воскресенского уездов, «Московский краевед», 1928, в. 5, стор. 64.

Місце знахідок посуду зі знаками з музейної колекції	Кількість	Посуд зі знаками, відомий з писемних джерел	Кількість
Володимирська вул.	1	М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 178, рис. 130	8
Велика Житомирська вул., № 4, 1946 р.	6		
вул. Героїв Революції, № 4, (територія кол. Михайлівського монастиря), 1904 р.	1	М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, стор. 38, рис. 27.	7
вул. Героїв Революції, № 4, 1938 р.	10		
вул. Героїв Революції, № 4, 1940 р. Район Софійського собору (кол. садиба Єсикорського), 1885 р.	2	Софійський собор, 1949 р.; М. К. Каргер, Древний Киев, стор. 465, рис. 131.	4
Ірининська вул., 1926 р.	1		
Підвальный пров.	1	Обсерваторний пров., 1895 р., Т. Кибальчич, Уничтожение Ярославова вала в Киеве, стор. 4, табл. 2, рис. 16, 19.	2
Кудрявець (вал), 1896 р.	1		
Гора Киселівка, 1897 р.	12	В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 9, 17.	2
Гора Киселівка, 1928 р.	2	Гора Киселівка, 1948 р.; В. А. Богусевич, Розкопки на Киселівці в 1948 р., стор. 143, табл. 1, 2, 3.	2
Гора Киселівка, 1932 р.	14		
Гора Киселівка, 1939 р.	4		
Гора Киселівка, 1940 р.	23	Гора Дитинка, 1930 р., В. Козловська, Розкопки року 1930 у Києві на горі Дитинці, стор. 51.	1
Поділ	7	В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 15.	1
Нижній Вал	1	Вулиця Героїв Трипілля, 1950; В. А. Богусевич, Археологічні розкопки в Києві на Подолі, стор. 48.	2
Червона площа (садиба кол. Братського монастиря), 1937 р.	1		
Набережно-Микільська	1	В. Гезе, Заметки о некоторых киевских древностях, стор. 194, рис. 39.	5
Сирець, 1937 р.	1		
Гора Щекавиця	1		
Пронівщина	1		
Києво-Печерська Лавра	2	В. Козловська, Таврований посуд слов'янської доби, рис. 7.	1
Київ	3		
		М. К. Каргер, Древний Киев, рис. 108—124.	132

ЗНАКИ НА ДРЕВНЕРУССКОЙ ПОСУДЕ ИЗ КИЕВА

Резюме

Одной из особенностей древнерусской глиняной посуды являются рельефные знаки, специально нанесенные на ее донья. Их часто называют также клеймами. Особенно много их было на посуде, найденной в Киеве, Рязани, Новгороде и других древнерусских городах.

В Киеве посуда со знаками найдена преимущественно в древнейшей части города. В статье дана характеристика 232 знаков на посуде, хранящейся в Киевском историческом музее. Знаки представляют собой изображение кругов разных размеров, концентрических кругов, кругов с диаметрами, овалов, княжеских знаков, крестов и других разнообразных геометрических фигур. Существуют различные точки зрения о значении знаков: их считают символическими, религиозными знаками, клеймами гончаров, знаками собственности.

Наиболее вероятным можно считать предположение, что знаки ставились на части посуды по желанию заказчика.
